

Sona XƏYAL

Füzulini müalicə
etmək istəyən şair

XVI. asır Türk təsəvvüf adəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan, ham da
derin biliyi ve tacirbəye malik hakim kimi şöhrət qazanmış Dəriş Nidainin (1509-
1567) yaradıcılığını əsasən üç qrupa bölmək olar: təsəvvüfa aid seirler, tarixi eserlər
və tibbi eserlər.

Mövleylik teriatını seçenek ve bulan yetişen Nidai saglığından tessvîfde asaslarını şair kimi tanımıştır. "Manafeün-nâs" örsündeki qeydine göre, hâla "zindanda olarken 22 manzume yazmışdır" ve yaqın ki, avvâller da yazdırdı eserleri da vardır. Şa-ırın tasavvûf manzumeleri Türkiye'de tedqiqata cel olmuşlardır ki, en meşhûrlarından biri de Nurân Oztürkün tâdîq etdiyi "Genci-esrâr-mâna"dır. Özünün yazdığını görse, Allah duşunurken, bâsırız gözlü ile onun varlığını hiss edârak, yuxuya getmiş, rôyâda onun alîme kâtib verilmesini ve oyandığında dualar edârak hamîn bu eseri yazmağa başlamışdır. Kitab on babdır ve her babda üç hekaya vardır. Hâr hekayada bir herfle başlayan kelimelerden sôhbet açılır. Birinci ve otuzuncu hekayalar "Mövlûdi-nebî" ve "Merâc" aid olduğundan mülliî onları eyni herfle başladığı için bir hesab edil, bu minvâlde 29 herfe aid kalmaîlerinხ
beş ahîr. Esâr "Dar bayanî- hürûf-İshâ" adlı bir elîfname ile başlar. Nurân Oztürk "Elîfname ve Nidâinâmî elîfnamesi" adlı meqâlesinde türk âdabîyatındaki elîfnamalarla söz açır ve bu âlîfnamelerâla alava kimi Nidâinâmî "Genci-esrâr-mâna" eserinin elîfnamesini göstârır ve yazır: "Nidâî üçün harfler hâr hansı bir şâkil deyil, şâkil, hette simvoldur. Eyni zamanda müqaddâsdır, iyirmi doqquz adâde çatan erâlî herflarının lâm-âlîfî birlikde sayaraq bir hedâsi dîlî gösterebileceği veyhîn
sayımsınız".

Əlifnamə heç vəzniñdə 11-lilik, məsnəvi formasında qələmə alınışın.

*Eşit imdi, ey sözde miri-kəlam,
Nə vəchilə oldu bu nəzmi-irtisam.
Cahan naqşini seyr edərkən məgər
İyirmi doquz hərfə qıldırm nəzər.*

Biz əlifnamələrə Nəsiminın divanında da çox rast gəlmışik. Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsimi qədər əlifname yazan ikinci bir şair yoxdur. Əlifnamaları oxudğux bir-bir hər hərfin hansı mənəni bildirdiyini öyrənirik. Nidainin əlifnaməsi da həmənada maraq doğurur:

*Əlif: Allah adın işaret etdər,
Bi: Batin təriqin bəşarət etdər.*

*Tı: Tengri kəlamin tilavət edün,
Tutun əmrini cümle taət edün.*

*Si: Eylə sənə Haqqa, bul çox savab,
Cim: Acıla Cənnətdən üstünə bab.*

Növbeti herfleri de müellif menalandırır: h - Haqqdan halalliq istəmək, X - xeyr, Xalıq, dal - derdə dəvə və s. Beləliklə, əlifdən yaya kimi 29 hərfin her biri bir hikmət təqdim edir. Əlliñnamənin sonunda Nidaj asarın on beş-ci dəfə

*Cü bildim bu mənəni əfkər elə,
Sözə ibtida etdim iqrar ilə.*

*Dilədim ki, təqrir edəm var məhəl,
İyirmi doquz pür nəsayəh məsəl.*

*Bu cümle hekayətdə on bab ola,
Hamısı məani məarif dola.*

Türk menbilérinin verdiligi malumatla göre, "Madinada Arif Hikmat bay (1786-1859) kitablığında bir kitabda Nidaîn eyni dönemde bâhs eden üç kişi esasının bulunduğu bir kitabı daha vardır". Kitabın birinci bölümü 25 vardeşen yerleşen 527 beytlik "Nûsretî-qazay-Sâhib Garay xan", ikinci bölüm 20 vardeşen 416 beytlik Sâhib Garayın İslâm Garay ile mübarizasını ekstirân "în ahvali-Sâhib Garay xan", üçüncü bölüm 280 beytlik "Ghâvâli-Sâhib Garay xan ve vafatî-İslâm Garay Sultan", dördüncü bölüm 10 vardeşen 220 beytlik "Mûbâlîgâ-i-lâhiyât" şeklinde bölüm 11 vardeşen 215 beytlik "Letfîyi-bingâmîyât-mûrasibâl-hâlî-mâ" adlı esârâtîler.

"Nûşrat-çayzâi-Sâhib Gârîy xan: Hekâyât-Boğdan'ı eserîndə Şâhib Gârîyin Qanuni Sultan Süleymanla birlikde olduğu Boğdan safarîni eës etdirir. Muzâf masnevî formasında qâleme alındığı eseri Allah-Teâalanın kılıcı bli şərâbatı. Sonra ilk peygamber Adâmın (a) ve sonuncu peygamber Mâmmâdin (s) yaradılmasının xatirâdaralar yazarı:

**Yaratdırın çahar ünsürdən bir insan,
Qoqdun ismini Adəm, qıldıñ insan.**

**Şəfi etdin ona Fəxri-cahanı,
Yemişkən daneyi-qəndümi-cinanı.**

Daha sonra digar peyğamberler hakkında da danışır ve onların dünyadan köçüb getirdiyini, Süleyman'a qalymannan dünya mülkünün İsgendir, Dara, Çemsid ve b. hükümdarları da sələdinqiz qeyd edir. Nahayat, Çingiz xanın丝毫不从 Mengli Greyə xanın oğlu Sahib Greyata qatar: "Qoydu taxlında bir namı nişanı, Adı Sahib Greyə xan rubi-səni".

Nidal'ın aseri boyu Boğdan seferini inceliklerine kimi, bütün ziddiyetlerile, ehâleti şekilde tasvir edir, arada fikirlerini qasida ve qazallar vasitəsilə çatdırır. Sonda Sahib Garay Sultan Süleymanı görüşüp getmeye icazə istədiyi ve geri döndüyünü bildirilen Nidal'ın asarı dualarla bitirilir:

*Hekayətdən muradım bir duadır,
Diriā etmaz o kim sahib-atadır.*

*Nidai Haqdan um dərdinə dərman,
Müyəssər edə iman ilə Quran.*

*Ona layiq bulunmaz bizdə xidmət,
Həbibə hörmətinə edə rəhmət.*

Derviş Nidairin "Tanrı-Sahib Geray xan" adlı bir tarix eseri da vardır. Bu, esasen mənşərəsində, lakin arası sıra kiçik menzumlara de rast gelir. Adından da məlumat olduğu kimi, mülliif sahibi "Sahib Gerayın xanlığında, İstanbul'a galmışdan ölümüne qədərki dövründə bəhs edir, xüsusən de, 1532-1551-ci illərdə onun öz xanlığı zamanı gördüyü işləndən danışır. Bu ölümlərlə təbidiyi ki, Nidai bilavasitə həlqə olmuşdur. Kitab xanın qızı Nur Sultan xanının istəyi ilə yazılmış və 1553-cü ilədə tamamlanmışdır.

Nidainin digər tarixi əsəri "Fethnameyi-qəleyi-Qarba"dır. Müəllif bu əsərdə Qarba adasının İspaniyadakı xristian orduşunu tərəfindən ələ keçirilməsini və sonradan Osmanlı donanmasının onu fəth etməsini təsvir edir. Əsərdəki hadisələr 1560-ci ilin martına təsadüf edir.

Məhəmməd Nidainin tibbe aid "Mənafəün-nas", "Dürri-mənzum" və "Rəbiüs-salam" adlı əsərləri de vardır ki, bunlar Türkiyədə tədqiqata cəlb edilmişdir. Bizim Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan "Mənafəün-nas", "Kitabi-tibbi-mənzum" adlı əsərlər həcmində görə daha mükamməldir. Belə ki, bizzət "Mənafəün-nas"ın tərkibinə daxil olan bəzi hissələr Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarında ayrıca əsərlər kimi qeyd edilmişdir. Nidainin mənsur şəkildə qələmə aldığı "Mənafəün-nas" əsərini transliterasiya edib nəşrə hazırlamışıq, lakin əvvəlki yazılırmızda məlumat verdiyimizdən indi bu əsər haqqında tekrar bəhs etmirik. Müəllifin "Kitabi-tibbi-mənzum" əsəri, adından Göründüyü kimi, mənzum şəkildər və şeirlər toplusunu xatırladır. Sanki əvvəlki əsərin nəzəmə çəkilmiş variantıdır. Əsər üzərində hal-hazırda transliterasiya işi gedir. Birinci əsər kimi bu tibbi əsər də II Sultan Səlim xana ithaf olunmuşdur. Müəllif əsərdə belə qeyd edir: "Səbəbi-təlif duayı-Sultan Səlim".

Əsərin girişində müəllif Allah-Təalaya müraciət edir. Onun tərəfindən sonra kitabı yazmaq üçün ondan inayət istəyir:

*Müstəfa hörməti inayət qıl,
Rəhmətindən biza hidayət qıl.
Ənbiya, övliya həqqi, ya Rəbb,
Qıl seyr, eyləmə şəqqi, ya Rəbb.
Bahri-hikmətdə bari qıl qəvvas,
Çıxarıım şövqün ilə məniyi-xas
Müxtəsər buni bir risala edim,
Elmi-hikmətdə bir məqalə edim.
Xasü am gərəklü və məqbul,
Hikməti fəhm edən ola məşğul.*

Nidainin vəba xəstəliyindən bəhs edən "Rəbiüs-salam" əsəri də II Sultan Səlimə ithaf olunmuşdur. Özünün qeyd etdiyinə görə, bu əsəri ilk baharda vəba xəstəliyinin daha çox yayıldığı bir zamanda yazmaq qərarına gəlmışdır. Bu onun Krimda olduğu illərə təsadüf edir. Fatma Meliha Şen "Nidai ve Kırım Tarihi Hakkında Yeni Bir Eser": Nusret-i Gaza-yı Sahib Geray Han, Hikayet-i Boğdan" adlı məqaləsində yazar: "Krimdən tam olaraq nə zaman ayrıldığı bəlli deyildir, fəqət Faseh Əhməd Dədənin (ölm. 1111/1699) rəvayətinə görə, Nidai Bağdada şair Füzulinin (ölm. 963/1556) taun hastalığını tədavi etməyə getmişdir. Fəqət gec qalmış olmalıdır, cünki Füzuli eyni il vəfat etmişdir". Bu məlumatdan görünür ki, Nidai dövrünün bütün xəstəliklərini müalicə edə biləcək səviyyədə təbib olmuşdur. Digər tərəfdən, onun Füzuli harayına yetmək üçün Bağdada getməsi onun şairə olan böyük sevgi və hörmətini, həm də Nidai şəxsiyyətinin böyüklüyünü göstərir.

Məhəmməd Nidainin əsərləri qardaş Türkiyədə çox araşdırılsa da, Azərbaycanda bu işe yenicə başlanılmışdır. Tekcə ələ Füzuliə olan sevgisine görə Məhəmməd Nidainin Azərbaycanda tədqiq olunub tanıdlımağa haqqı var. Düşünürük ki, bir zaman Nidai Azərbaycan tibb tarixində də Türkiyədə olduğu qədər tanılılacaqdır.

1. Nidai. "Mənafəün-nas", Əlyazmalar İnstitutu, B-6392.
2. Nidai. "Kitabi-tibbi-mənzum", Əlyazmalar İnstitutu, B-6359.
3. Doç.Dr. Nuran Öztürk. Çukurova Üniversitesi, İlahiyyat Fakultesi, İslam Tarihi ve Sanalları Bölümü. nrvilmez@cu.edu.tr
4. Ankara Hekim Nidai, Genci-Esrar-i Manı", İnceleme-Metin. (Haz. Nuran Öztürk), Karahan Kitabevi, Adana, 2011.
5. Fatma Meliha Şen. Türkitat Mecmuası, C. 23/Güz, 2013.

